

Petar Bašić
Katolički bogoslovni fakultet
Vlaška 38, HR-10000 Zagreb
pbasic@inet.hr

O PRVOTISKU KAŠIĆEVA *RITUALA RIMSKOGA* (1640.) I NJEGOVU PRETISKU (1993.)

Autor je, uočivši neke razlike između jednog primjerka prvotiska Kašićeva *Rituala rimskoga* (1640.) i njegova pretiska (1993.), najprije pomislio da su prigodom pripreme pretiska unesene neke ispravke, no nove razlike uočio je u još jednom pa onda opet u još jednom daljnjem primjerku prvotiska. To ga je navelo da prikupi primjere s razlikama i da ih usporedi u više primjeraka. Izabrao je dvadeset primjera i pratio ih je u dvadeset i dvama primjercima prvotiska koji su mu bili dostupni. Među tim primjercima nisu, na veliko iznenađenje, pronađena dva posve jednaka. Budući da su *Ritual* za tisak pripremali ljudi kojima Kašićev jezik nije bio razumljiv, treba pretpostaviti da su promjene unošene uglavnom pod Kašićevim nadzorom.

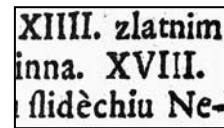
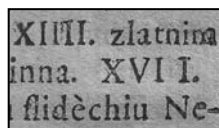
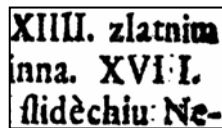
Govoreći o izdanjima Kašićeva *Rituala rimskoga*, V. Horvat u *Pogovoru* pretisku *Rituala* spominje da je *Ritual* poslije prvotiska doživio još šest izdanja: ²1824... ⁷1893. (Horvat 1993:16). Pretisak je načinjen po jednom od sačuvanih primjeraka iz prvoga izdanja koji se nalaze u isusovačkoj knjižnici »Juraj Habelić« u Zagrebu. Ti primjerci, koje sam pregledao, na veliko iznenađenje, nisu posve jednaki. Neke razlike između pretiska i jednoga primjerka prvotiska uočio sam već pišući o Kašićevim »ponapravljenjima« (Bašić 2010). Sada građe imam mnogo više pa svu složenost toga pitanja mogu bolje prikazati.

Izabrao sam 20 primjera razlikā, a poredat ću ih po redu kako slijede u knjizi. Donosim presliku i kratak opis iz triju primjeraka koji su mi prvi bili pri ruci: **F** = nepoznati primjerak na filmu¹; **O** = primjerak Odjela za

¹ Po zapisu rukom na naslovnici (*Catholic Liturgy and Ritual. Serbo-Croatian.*) može se zaključiti da pripada nekoj knjižnici u SAD-u. Na to neizravno upućuju i podatci koje sam naknadno pronašao o faksimilnim izdanjima Kašićeva *Rituala* u SAD-u.

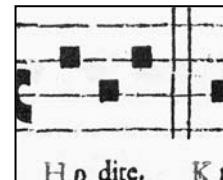
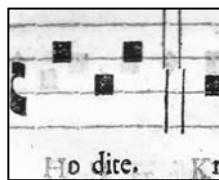
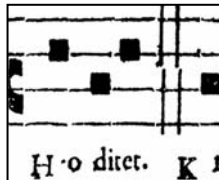
hrvatski glagolizam (KBF, Zagreb); **P** = pretisak prvotiska (po primjerku R 4152B isusovačke knjižnice »Juraj Habdelić« u Zagrebu), Zagreb 1993. Koji put ću, kad mi se to učini zanimljivim, osvrnuti na primjerak beogradske Univerzitetske biblioteke, koji je dostupan na mreži. Redosljed je uvijek isti (**F O P (Bg)**) pa se uz sliku ne navodi izvor; na početku je redni broj primjera, napisan podebljano.

1. Na str. 16 (prva paginacija), r. 9, imamo ovaj primjer:

Kašić u svojim *Ponapravljen'jima* (str. 72 prve paginacije) naznačuje da **XVI I** treba ispraviti u **XVIII** – polazi od toga da srednje **I** nije otisnuto. Tako je u primjerku **O** (potpuna praznina), a u primjerku **F** vidljive su dvije točkice, no one vjerojatno nisu tragovi toga **I**, dok je ono u **P** dodano u tekstu, ali je malo tanje i drukčijeg oblika nego drugdje (tako otisnuto slovo ne nalazi se ni u jednom drugom od pregledanih primjeraka). U nekim se pak primjercima to **I** vrlo blijedo nazire.

2. Na str. 184 imamo ovaj primjer:

Inicijali **H** i **K**, tiskani crvenom bojom, u **F O** malo su spuštene, a u **P** su u ravnini drugih slova. Na primjerku **O** ti su inicijali međutim prislonjeni uz tekst, a u druga dva su odmaknuti (u primjerku **F** nešto više). Primjerak **F** ima još jednu razliku, i on se u tome razlikuje od drugih dvaju: umjesto Hodite ima Hoditet.

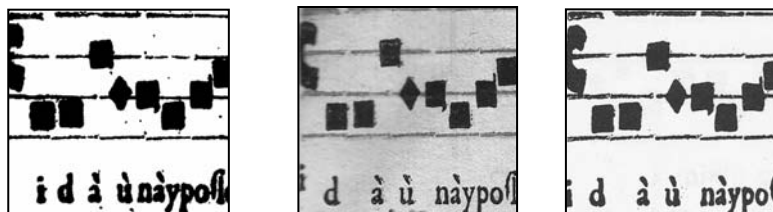
Na adresi www.amazon.com (viđeno 14. 9. 2011.) nalaze se dva izdanja (izd. Kessinger Publishing, LLC, 2009 i 2010). Na korici (drugo se ne može vidjeti) napisano je suvremenim slovima na jednome: *Rituale Romanum / Urbani VIII Pont. Max. / Iussu Editum Illyrica Lingua / (1640) / Romae*; na drugome: *Rituale Romanum / Urbani VIII Pont. Max. Iussu / Editum Illyrica Lingua (1640) / Romae / Kessinger Legacy Reprints*. Za ovo drugo navedena su dva izdanja (*Croatian Edition* [to i na adresi: www.amazon.de] i *Mandarin Chinese Edition* [!]). Nije jasno što bi to potonje moglo značiti.

3. I sljedeći primjer uzet je sa str. 184:

Tu su sve razlike tipografske naravi. U primjercima **F O** crtovlje je spuštено za cijelo jedno notno mjesto, a okomite crte na crtovlju u sva tri su primjerka (**F O P**) različito prekinute. Napis Pfāllam ꝑ., tiskan crvenom bojom, različito je pozicioniran na sva tri primjerka. *Bg*, primjerice, na ovom primjeru ima nešto zajedničko sa **F** (crtovlje kao na **F O**), nešto sa **O** (okomite crte na crtovlju), nešto sa **P** (pozicioniranje napisa Pfāllam ꝑ., ali ne posve isto!).

4. Sljede slike s primjerima sa str. 191:

Očito je da je na tom mjestu dvaput ispravljano. Pretpostavljamo da je najprije bilo kao u primjerku **O**: slovo *i* podignuto i pomaknuto ulijevo; zatim bi u jednome ispravljanju slovo *i* bilo spuštено na razinu drugih slova (primjerak **P**), a u drugom ispravljanju sve je pravilno: početno slovo *i* spuštено je i potpisano pod prvu notu (primjerak **F**). U ovom potonjem slučaju slova *i d* zapravo su pomaknuta udesno te je smanjen razmak između slova *d* i *a*.

5. U zadnjem redu na str. 191 početno slovo Q nije otisnuto u **O P**:

Razlika međutim postoji i između **O** i **P**: u **O** je ključ podignut za jednu crtu više! To očito nisu u pitanju tipografski uzroci.

6. U ovom primjeru sa str. 195

ima više razlika: u primjerku **F** crtovlje je malo podignuto pa odatle mnoge razlike; u pisanju posljednje riječi sva tri su primjerka različita: u **F** nema točke na kraju, u **O** slovo o malo je odmaknuto od drugih slova, a tako i točka, u **P** pak riječ je pogrešno napisana: »sarijfcjo« [bez g].

Bg se razliuje od sva tri druga primjerka, a po nekom je detalju bliži jednom od njih: slovo o odmaknuto je kao u **O**, ali nema točke na kraju; po rasporedu nota na crtovlju *Bg* je bliži primjerku **P**.

7. Na str. 210, r. 18, nalazi se ovaj primjer:

ni Gos*p*odiue Boog

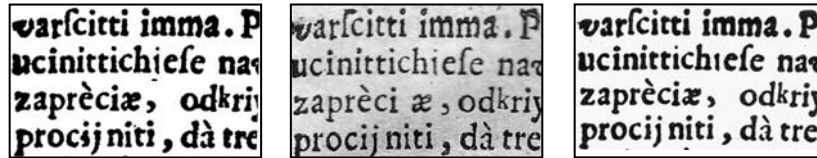
ni Gos*p*odine Boog

ni Gos*p*odine Boog

Taj sam primjer najprije uočio, a on je višestruko zanimljiv. U primjerku prvotiska kojim sam se služio (**O**) stoji Gospodiue, a u Pretisku (**P**), koji mi je također bio pri ruci, Gospodine. Uz riječ Gospodiue bio sam stavio ovu bilješku: »Tako je u prvotisku (1640.), a u pretisku (1993.) tu je jasno vidljivo *-ne*. Nema drugog tumačenja nego da su to unijeli, sasvim neprijetno, izdavači pretiska« (Bašić 2010:10). Ni u snu nisam mogao pomisliti da bi moglo biti razlika u primjercima istog izdanja.

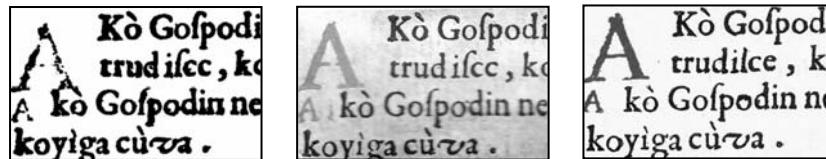
Navedeni primjer zanimljiv je i po tome što ispravljanje (u primjercima **F P**) nije cjelovito. Kašić u svojim *Ponapravljen'jima* naznačuje da tu treba biti Gospodin, a pri ispravljanju je samo slovo u zamijenjeno slovom n pa je umjesto ispravnog Gospodin ostalo Gospodine (tu je zapravo slovo n samo bilo naopako okrenuto, što u *Ritualu* nije rijedak slučaj).

8. Zanimljiv je i ovaj primjer sa str. 242, r. 3:

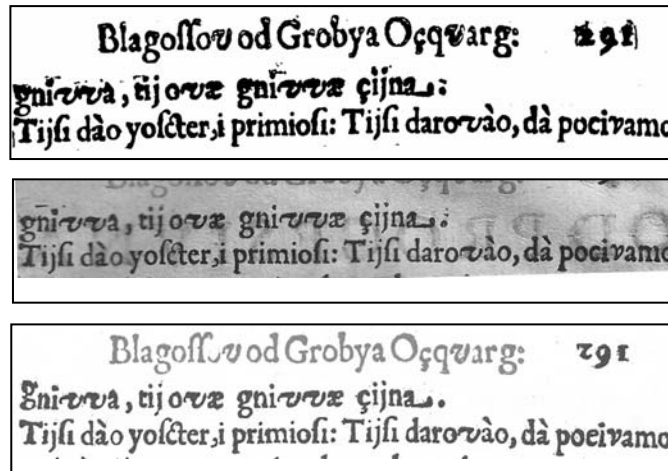
U primjerku O u riječi zaprèci æ ostavljena je praznina na mjestu ispuštenog slova, a u F P uklanja se praznina približavajući æ, ostalim slovima.

9. Str. 276, r. 2 kod inicijala A:

U primjercima F O grafija je pogriješna: trudifcc, a u P ispravna: trudifce (zapravo, je i tu pogriješno: lc umj. lc).

10. Na sljedećoj slici ima nekoliko elemenata po kojima se primjerci razlikuju:

¹ U primjerku P slovo g u prvoj riječi podignuto je do gornje visine.

² U oznaci stranice 291 u primjercima O P znamenka 2 okrenuta je naopako.

³ U zadnjoj riječi u primjerku P piše poe- (u F O je ispravno: poc-). To se vidi i na slici i na originalu (na originalu ipak možda malo manje jasno jer je gornji kružić ispunjen). P je, koliko sam uspio pratiti, u toj pojedino-

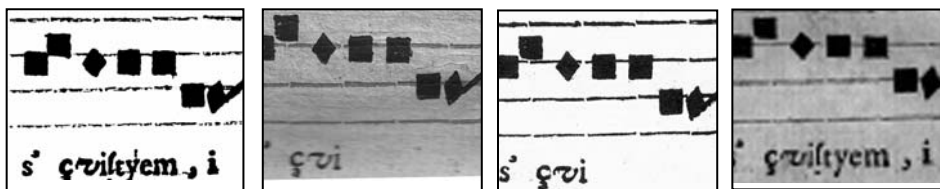
sti usamljen.²

11. Str. 301, pod 2. crtovljem:

U P prepoznaje se Pòvdite, umjesto Pòvdite. Ipak se posumnja da je to možda y kojemu je izbrisan donji dio. Kašić naime za y redovito rabi kurzivno slovo, s većim ili manjim ukrasnim dijelom na lijevoj strani. Samo iznimno, i to samo na početku riječi, rabi uspravno y za slovo u, npr. vkòpayu, vpjifce (str. 388, r. 11 i 14). Na originalnom primjerku na tom je mjestu list doista poderan, no ono što je ostalo neoštećeno ponešto je drukčije nego u P: donji dio slova y poderan je nešto više, a isto tako i donji dio slova o lijevo od njega.

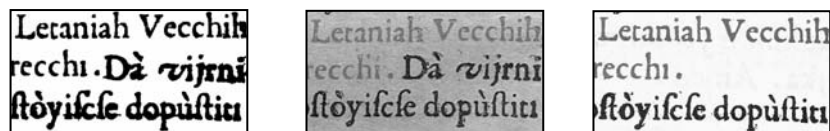
12. Str. 308, r. 3:

U primjerku F napisano je ispravno: s' cvijtyem i (s time ipak da je u dvoslovu ij slovo j okrenuto naopako), a O P imaju samo s' cvi. I s obzirom na pisanje nota na crtovlju međusobno su bliži O P.

Bg po tekstu se slaže s F, a note su podignute kao u O.

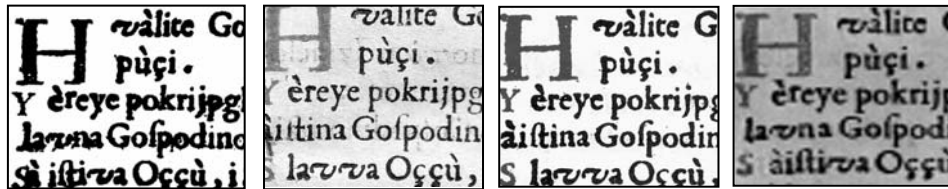
13. Str. 333, r. 2 kod inicijala S:

U sredini, nakon teksta tiskanog crvenom bojom, u P ispušteno je Da vijrni-. Pozicioniranje pak toga teksta malo je različito u F i O.

² Praćenje je ograničeno time što nisam mogao sve primjerke imati istodobno pred očima. Najprije sam u svima opisao što mi se činilo zanimljivim, zatim sam obavio jednu i drugu reviziju. Ako sam nešto uočio nakon svega toga, nisam ponovno provjeravao sve primjerke.

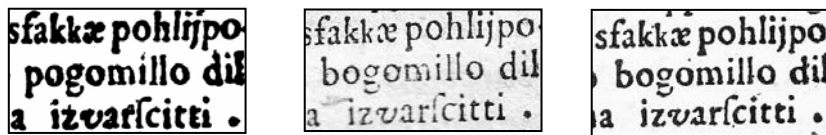
14. Slika koja slijedi uzeta je sa str. 353:

Kašić u svojim *Ponapravljen'jima* donosi dvije ispravke koje se odnose na taj tekst. Najprije u r. 9 (predzadnji red na slici) ispravlja a istina u i istina, a za r. 10 (zadnji red na slici) naznačuje da treba staviti Slava Ocu. Međutim, to potonje ispravljanje može se odnositi samo na primjerak F jer je u primjercima O P Slava Ocu napisano sasvim pravilno. Što se dogodilo u primjerku F? U r. 9 otisnuta je prva riječ lavna, a u r. 10 Sa istiva. Tu su slova lav i a isti samo otišla na pogriješno mjesto, međusobno su zamijenila mjesto. Na kraju se postavlja pitanje što zapravo Kašić ispravlja. Čini se da se ispravljanje odnosi samo na primjerak F, no tada nam ostaje nepoznato je li Kašić htio i veznik a promijeniti u i, ili je to učinio nehотиčno ispravljajući drugu riječ. Takvih naime zabuna ima u nekim drugim slučajevima.

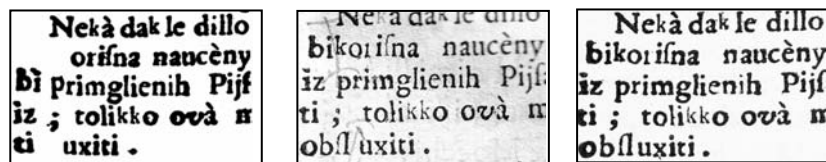
Bg se u ispravljanju slaže sa F, ali se ipak razlikuje u jednoj pojedinosti: u zadnjem redu slovo S odmaknuto je od a.

15. Str. 356, r. 8 kod inicijala:

U primjerku F nalazimo pogomilo, što Kašić u *Ponapravljen'jima* ispravlja u bogomilo. Međutim, u primjercima O P već je u tekstu tako ispravljeno (slovo p bilo je okrenuto naopaku).

16. Primjer na sljedećoj slici (str. 356, pretposljednji odlomak) sličan je onom pod br. 14.:

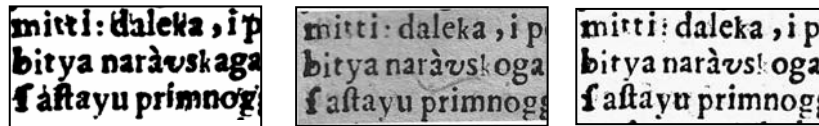
U primjerku F prvi slogovi u r. 3-5 spušteni su za jedan red³ te je tekst

³ Promotri li se to popravljano samo na filmu, moglo bi se pomisliti da je to dodano naknadno, rukom, no na primjerku HAZU (primjerak a) jasno se vidi da je to

poremećen. Kašić u svojim *Ponapravljen'jima* naznačuje kako treba ispraviti (u primjercima O P u tekstu je sve ispravno, upravo onako kako Kašić naznačuje da se ispravi).

U O P različit je razmak između l + u u posljednjoj riječi.

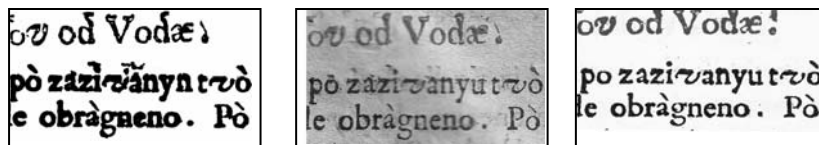
17. I sljedeća slika (str. 357, r. 6) sasvim jasno govori o naknadnom ispravljanju:

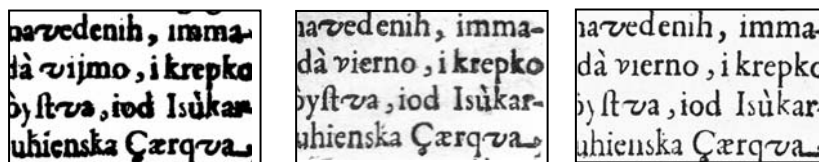
I na tome mjestu Kašić ispravlja u svojim *Ponapravljen'jima*. No pritom: a) izostavlja naglasak (u: naràvskaga); b) slovo s zamjenjuje slovom l; c) mijenja -aga u -oga (slovo k u svim je primjercima slabije otisnuto⁴).

To pod c) trebalo je ispraviti. Međutim, pogrješni lik naràvskaga nalazi se samo u F, u druga dva (O P) već je u tekstu ispravljeno u naràvskoga. Za ono pak pod a) i b) ne znamo sigurno je li promjena slučajna ili hotimična.

18. Na str. 420, r. 1, u primjerku F riječ zazivan'ju napisana je pogrješno (-nyn), a u druga je dva ispravljeno:

19. Na str. 423, r. 3 od kraja, u primjercima O P već je ispravljeno ono što Kašić naznačuje da treba ispraviti (vierno):

20. I na samom kraju još jedna vrlo zagonetna razlika na posljednjoj, 451. str.: F O imaju REGESTVM, a P REGETRVM:

Primjera s razlikama moglo bi se navesti još⁵, no već ih je navedeno do-

ispravljeno istim tiskanim slovima kao što je slog.

⁴ Usp. npr. A B C D Sab.

⁵ Tako primjerice pogrješaka ima i u paginaciji, ali one su većim dijelom iste u sva tri primjerka: za str. 33 (prva paginacija) brojka je okrenuta naopako, u sva tri primjer-

sta da se uvidi problem i da se iznesu pretpostavke pa možda i neki zaključci. Ipak mi se učinilo korisnim pregledati još određeni broj primjeraka da bi se olakšalo razvrstavanje i omogućio bolji uvid u problematiku. S tom sam nakanom pregledao primjerke ovih zagrebačkih knjižnica: HAZU (6), NSK (5), Metropolitana (1), Knjižnica »Juraj Habelić« (3) i Staroslavenski institut (2). I nakon svega toga, nakon što sam članak već bio dovršio, pružila mi se prigoda da pregledam 4 primjerka u knjižnici samostana sv. Pavla pustinjaka na Školjiću kod Preka. No, suprotno očekivanju, što se više primjeraka pregleda, različitost se to više povećava, mogućnost se razvrstavanja to više otežava.

U pregledu koji slijedi najprije navodim (podebljanim slovima) primjerke kojima sam se početno služio i iz kojih donosim primjere u faksimilnom obliku, a zatim im pridružujem odgovarajuće primjerke drugih knjižnica (redoslijed je uvijek isti: HAZU, NSK, M, JH, S, Š).

- 1 a) **F a b d JH0**
 - aa) **A B C D⁶ Sa Bg Šc**
 - b) **O 0 c M JHbc Sb Šbd**
 - c) **P e Ša**
- 2 a) **F c M JHc**
 - aa) **e⁷**
 - b) **O b d e B C D JH0**
 - c) **P c JHb Šab⁸cd**
 - cc) **⁹0 a b Bg**
 - d) **A¹⁰ M**
 - e) **Sa¹¹**
 - f) **Sb¹²**
- 3 a) **F 0 a b c JHc Bg¹³**

ka. Iza strane 41. (također prva paginacija) dolazi (u sva tri primjerka) str. 24. (očito da su zamijenile mjesto znamenke 2 i 4 te je od 42 nastalo 24); iza str. 254. stranica je označena brojkom 257 umjesto 255 (tako u sva tri primjerka); str. 291. spomenuta je drugdje; stranica iza 438. označena je ovako: 3.49 (u sva tri primjerka).

⁶ U svim primjercima NSK jednako se nazire znamenka **L**, ali vrlo blijedo. Tako i u *Sa*, *Bg* i još ponekima.

⁷ Tekst je kao u **F** (**Hoditet**), s razlikom što su ovdje inicijali spojeni s drugim slovima (**H+o** i **K+ra**).

⁸ Osim što je samo prvi inicijal malo podignut.

⁹ U primjercima ove skupine inicijali **H** i **K** kao u **P**, a okomite crte u crtovlju premljene su kao u **F O!**

¹⁰ Inicijali podignuti; najviše note vise na gornjoj crti.

¹¹ Inicijali **H** **K** malo spuštene (iza **K** manji razmak nego u **F**).

¹² Inicijali **H** i **K** spuštene malo više nego u *Sa*.

¹³ Najviša nota kao **F O**, a napis Pfallam 5. drukčije pozicioniran.

- b) **O** C¹⁴ D JH0 Sa¹⁵ Sb¹⁶
c) **P** B¹⁷ M JHb Šbcd
cc)¹⁸ d e Ša
d) A¹⁹
- 4 a) **F** 0 a b d e A B C JH0c Sa Šbc
b) **O** c D Sb M
c) **P** JHb Bg Šad
- 5 a) **F** A B C JH0c Sa 0 a b d e Šb²⁰c
b) **O**²¹ D Sb M c
c) **P** JHb Bg Šad
- 6 a) **F** B C D JHc Sa Šb
aa)²² c d
b) **O** 0 a b e JH0 Ša²³cd²⁴
bb) Bg
c) **P** A²⁵ JHb
d) Sb²⁶ M
- 7 a) **F** P D JHbc Sab 0 a b d e Bg Šabd
b) **O** A B C M JH0 c Šc
- 8 a) **F** P JHbc Sa b d Šad
b) **O** A B C D JH0 Sb M 0 a c e Bg Šbc
- 9 a) **F** O B C JH0b Sa M 0 a b c d e Šacd
b) **P** A D JHc Sb Bg Šb
- 10₁ a) **F** O A B C D JH0 Sab M 0 a b c d e Bg Šbc
b) **P** JHbc Šad
- 10₂ a) **F** A B C D Sab M 0 a b c d e Bg Šb
b) **O** P JH0bc Šacd

¹⁴ Najspecifičnija istovjetnost s **O** jesu okomite crte na crtovlju; napis Psallam 5. malo podignut, a note malo spuštene.

¹⁵ Najviša nota visi na gornjoj crti, s time da je crtovlje spuštено malo više nego u **P** pa tako i crveni napis Psallam 5.

¹⁶ Kao **O**, osim što su crtovlje i crveni napis spuštени malo više nego u *Sa*.

¹⁷ Napis Pfallam 5. malo ulijevo.

¹⁸ Najviša nota kao u **P**, a napis Pfallam 5. drukčije pozicioniran.

¹⁹ Uspravne crte u crtovlju kao u **O**; napis Pfallam 5. kao u **P**, osim što je malo više podignut; najviša nota napisana je po sredini gornje crte (različito od sva tri primjerka na slici, dok je prethodni primjer na istoj stranici potpuno jednak).

²⁰ Osim što su note malo manje podignute nego na **F** (a prethodni primjer, na istoj stranici, potpuno je jednak!).

²¹ Ključ na višoj crti nego u **P**.

²² Note podignute malo više nego u **F**.

²³ Note podignute malo više nego u **O**.

²⁴ Osim što su note u odnosu prema **O** malo podignute.

²⁵ Kao **P**, osim što su note malo podignute.

²⁶ Slovo **o** nije odmaknuto slijeva.

- 10₃ a) **F O A B C D JH0b Sab M 0 a b c d e Bg Šabcd**
b) **P JHc**
- 11 a) **F O A B C D JHc Sab M 0 a b c d e Bg Šabcd**
b) **P²⁷ JHb**
- 12 a) **F C D Sb**
aa) ²⁸ **d Bg Šbc**
b) **O P a b 0 e JH0bc A B Sa Šd**
bb) ²⁹ **c Ša**
- 13 a) **F A D**
aa) ³⁰ **O B C JH0bc Sab M a b c⁻³¹ e Bg Šabd**
b) **P**
- 14 a) **F D a Šd**
aa) **Bg JH0**
b) **O P A B C JHbc Sab M 0 b c d e Šabc**
- 15 a) **F D JH0 a Bg Šd**
b) **O P A B C JHbc Sab M 0 b c d e Šabc**
- 16 a) **F D JH0 a Bg Šd**
b) **O P A B C Šab M 0 b c d e Šabc**
- 17 a) **F a JH0 D Bg Šd**
b) **O P 0 b c d e JHbc M A B C Sab Šabc**
- 18 a) **F D Šd**
b) **O P A B C JH0bc Sab M 0 a b⁻³² d e Bg Šabc**
- 19 a) **F D JH0c Šd**
b) **O P JHb 0 a b⁻³³ e M A B C Sab Bg Šabc**
- 20 a) **F O 0 a b e A B D JH0c Sa³⁴ Bg Ša³⁵ Šd**
b) **P C JHb**

²⁷ Primjerak **P** zasad je jedinstven i po ovoj vlastitosti.

²⁸ Osim što su note na crtovlju u odnosu prema **F** malo podignute (kao u **O**, tj. malo manje nego u **P**).

²⁹ Note podignute više nego u **O P**.

³⁰ Tekst tiskan crnom bojom (Da vijrni) pozicioniran različito (različit razmak) nego u **F**.

³¹ U *d* nema dijela u kojem bi bio ovaj tekst.

³² U primjerku *c* nema ovog dijela.

³³ U primjercima *c* i *d* nema ovog dijela.

³⁴ U primjercima *c Sb* nema ovog dijela.

³⁵ *Sb Šb* nemaju toga završnog lista.

Zaključna razmišljanja

Primjeri u kojima su uočene razlike među pojedinim primjercima prvotiska Kašićeva *Rituala rimskoga* (1640.) vađeni su podjednako i na isti način iz cijele knjige, nisu uzimani više iz jednoga dijela nego iz drugoga. Zato je i njihovo nalazište zanimljiv pokazatelj. Kašićev *Ritual rimski* ima XXXVI + 82 + 451 str., tj. ukupno 569 str. Od dvadeset izdvojenih primjera samo je jedan s prvih 311 stranica, šest je primjera sa sljedećih stotinjak stranica i dvanaest preostalih s posljednjih stotinjak. Vjerojatno bi bio sličan omjer i onih drugih pogrješaka koje je Kašić ispravio u svojim *Ponapravljen'jima* na kraju knjige te onih, još brojnijih, koje nije ispravio. Sve to dobro dočarava kako je bio zahtjevan pothvat, i za slagara (slagati knjigu na nepoznatu jeziku) i za Kašića koji mu je morao biti pri ruci, ali, i rezultat koji smo, na žalost, dobili. Kašić je to bez imalo okolišanja priznao zapisavši na kraju svojih *Ponapravljen'ja*:

»Evo ti upisah, mili štioče, pomanjkan'ja, kakono imaš ponapraviti ih: ter se nemoj čuditi da ih toliko jest: čudi se da ih nije vele veće budući bili stampaturi utieštenici našega jezika nerazumiteonici: paček zahvali Gospodinu Bogu da se to sve moglo jest i tako utieštiti s velicim mojim trudom« (str. 450).

Od dvadeset navedenih primjera Kašić ispravlja u njih 8. Tako je, u tim primjerima, odnos između ispravljenoga i neispravljenoga 8:12. Opći je dojam da bi takav otprilike mogao biti i odnos između sveukupnih Kašićevih ispravljanja (49 [prva paginacija] + 252 = 301) i onoga što nije ispravio. Ako bi bilo tako, onda bi, uz te ispravljene, bilo još preko 400, sitnijih i krupnijih, neispravljenih pogrješaka. No o tom problemu, koji nije nimalo zanemariv, a kojemu se nerijetko ne pristupa s potrebnom studioznošću, možda drugom zgodom.

Vratimo se sada ispravljanjima u primjerima koji se razmatraju u ovom radu. Od 8 Kašićevih ispravljanja u njegovim *Ponapravljen'jima* na 6 mjesta sasvim je jasno da se ispravljanje odnosi samo na primjerak F (primjeri br. 14 15 16 17 18 19), a u primjercima O P na tim mjestima ispravljeno je već u tekstu. Iz toga se, uz neke pretpostavke, isti zaključak može izvući i za preostala dva primjera: primjer pod br. 1 manje je jasan i zadržan je samo zato što je jedini na prvih više od tristotinjak stranica. Na primjerku F mrlje koje se vide mogu i ne imati veze s neotisnutim I pa se ispravljanje može odnositi na F (i na O). Drugi od preostalih primjera (primjer br. 7) malo je teže dovesti u sklad s ovom tezom (vidjeti komentar uz taj primjer).

Od 20 opisanih primjera, Kašić ispravlja, kako je rečeno, u njih 8. Što je s onih preostalih 12 u kojima također nalazimo mnogo razlika među poje-

dinim primjercima? U svim primjerima osim u jednome (br. 3) ima razlika s obzirom na tekst, a ako uzmemo u razmatranje i neke druge elemente, broj se znatno povećava. Ti drugi elementi jesu u prvom redu tiskarske naravi, nastali vjerojatno zbog tehnoloških razloga. *Ritual* je naime tiskan u dvije boje pa mnoge razlike nastaju zbog slova ili riječi tiskanih crvenom bojom. Negdje su to inicijali (br. 2), negdje koji napis tiskan crvenom bojom (br. 3) ili notni zapis (br. 2 3 4 5 6 12).

Kada su pak u pitanju promjene u tekstu, razlike ne mogu biti slučajne, njih je netko morao hotimice načiniti. No i tu ostaje dosta nepoznanica.

Vidjeli smo da se u svim primjerima koje smo naveli i koje Kašić ispravlja u *Ponapravljen'jima*, ispravljanje odnosi na primjerak **F**. Međutim, taj se zaključak ne može protegnuti na sve slučajeve jer ima i primjera gdje je u primjerku **F** ispravljeno, a u drugima nije. Tako je u br. 4 (**F** ispravno, **O P** neispravno), 5 (**F** ispravno, **O P** neispravno, no i među njima ima jedna razlika: **O** ima ključ na gornjoj crti!), 6 (u **F** najispravnije, u dva druga različito!); u br. 9 slažu se **F** i **P** (u sva tri je ipak pogriješno); u br. 8 u **F** i **P** ispravljeno u odnosu prema **O**, ali u sva tri ostalo pogriješno; u br. 9 slažu se u pogriješci **F** i **O**, u **P** ispravnije, ali ipak neispravno; u br. 10 **F** ima sve ispravno, a u **O** jedna neispravnost, u **P** dvije; u br. 12 ispravno **F**, neispravno **O P**; u br. 13 ispravno **F O**, neispravno **P**; u br. 20 ispravno **F O**, neispravno **P**. Sve to pokazuje da je isti slog (jer tako zahtjevan tekst ne bi bilo moguće jednako složiti dva puta) otisnut više puta, pri čem je svaki put unesena neka promjena. A budući da nisam pronašao dva primjerka u cijelosti jednaka, vjerojatno su otiskivane manje cjeline.

U Pretisku Kašićeva *Rituala rimskoga* nije naznačeno po kojem je primjerku pretisak načinjen. Urednik *Pretiska* i pisac pogovora Vladimir Horvat kazao mi je da je za to poslužio jedan od primjeraka njihove, isusovačke knjižnice na Jordanovcu. Premda zbirka rijetkih knjiga u toj knjižnici još nije uređena tako da bi one bile dostupne javnosti, omogućeno mi je, što sa zahvalnošću spominjem, da pregledam sva tri njihova primjerka.

Pozorno sam pregledao u sva tri primjerka onih 20 izabраниh primjera i podatke pridružio onima iz prethodno pregledanih. Utvrdio sam da je kao predložak morao biti primjerak **B**, no bilo je i nekoliko razlika u usporedbi s pretiskom. Postavilo mi se pitanje jesam li sve točno zabilježio. Pošao sam sve još jedanput provjeriti, još pozornije nego prvi put, i utvrdio da sam sve zabilježio točno.

Razlike se odnose na primjere br. **1, 9, 10, 11, 13**.

Što se tiče br. **1**, slovo **I** nije otisnuto ni u jednom od ta tri primjerka, ali ni u bilo kojem drugom od pregledanih primjeraka.

U primjeru br. 9 *JHb* ne slaže se, kako bi se očekivalo, s **P**, nego s druga dva. Tako je i u br. 13.

Primjeri br. 10 i 11 opisani su na svome mjestu. Br. 11 najjasniji je pokazatelj koji upućuje na to da je *JHb* poslužio kao predložak za pretisak, a primjer br. 2 da to nije bio primjerak *JHc*. Ili možda da su kao predložak poslužili primjerci *JHb* i *JHc*, s time da je uzeto iz drugoga što je bio loše za reprodukciju u prvome?

Što na kraju iz svega zaključiti? Ako ništa drugo, došli smo do spoznaje da postoje mnoge razlike, ponajviše tehničko-slagarske, među primjercima prvotiska Kašićeva *Rituala rimskoga* iz 1640. Određeni broj razlika svakako treba zahvaliti Kašiću, koji je, kako sam kaže, nadzirao tisak i ispravljao ono što je ispraviti mogao. Treba pretpostaviti da razlike među primjercima istoga izdanja pojedinih starijih knjiga postoje i drugdje, a ne samo u Kašićevu *Ritualu*.

Vrela (primjerci *Rituala rimskoga*, 1640.) sa znakovima:

RITVAL / RIMSKI / ISTOMACCEN SLOVINSKI / po Bartolomeu Kassichiu Popu Bogoslovču / od Druxbæ Yesusovæ Peniten- / čiru Apostolskomu. / V RIIMU, Iz Vtiesteničæ Sfet: Skuppa od Razplodyenya / S. Vierræ. 1640.

Znakovi pojedinog primjerka:

F = nepoznati primjerak na filmu (v. bilješku 1)

O = primjerak Odjela za hrvatski glagolizam (KBF, Zagreb)

P = pretisak, Zagreb 1993. (po jednom od primjeraka knjižnice »Juraj Habledelić« u Zagrebu).

A, B, C, D = Zagreb, NSK, sign. R II C - 8° - 10a, b, c, d.

0 a b c d e = Zagreb, knjižnica HAZU, R 891, R 891a, b, c, d, e

JH0, a, b = Zagreb, Knjižnica »Juraj Habledelić«, sign. R 4152, 4152A, 4152B

M = Zagreb, Metropolitana, sign. 7980

Sa, b = Zagreb, Staroslavenski institut, sign. S II k – 11a, b

Ša, b, c, d = Školjić, samostan sv. Pavla pustinjaka, sig. XIX. c 5 (primjerci a b c d)

Literatura

- Bašić, Petar, 2010. Tragom Kašićevih »Ponapravljen'ja«. *Filologija* 54, 1–18.
Horvat, Vladimir. 1993. *Pogovor*. U: *Ritual rimski* (Pretisak, Zagreb : Kršćanska sadašnjost i Zavod za hrvatski jezik Hrvatskog filološkog instituta). 1–22.

Sulla editio princeps del *Ritual rimski* di Bartol Kašić (1640)

Riassunto

L'Autore, dopo aver percepito alcune diversità tra la *editio princeps* del *Ritual rimski* di Bartol Kašić (1640) e la sua edizione anastatica (1993), dapprima ha presupposto che l'editore di questa ultima abbia introdotto alcune correzioni. Ma ben presto si è accorto di altre diversità, differenti da quelle già riscontrate, in un'altra e poi ancora in un'altra copia della *editio princeps*. Ciò lo ha indotto a identificare le diversità e a confrontarle nelle diverse copie della *editio princeps*. Ha scelto venti esempi e li ha seguiti in venti tre copie che erano a sua disposizione. Tra queste venti due copie non si trovano, con sua grande sorpresa, due copie del tutto uguali. Alla domanda da dove provengano tali diversità non si intravede risposta inequivocabile. Un importante successo però rappresenta già la scoperta che esistono delle diversità. Siccome il *Ritual rimski* di Kašić fu preparato per la stampa a Roma da uomini che non conoscevano la lingua croata, dobbiamo supporre che tutti i cambiamenti ulteriori siano stati introdotti sotto la sorveglianza del traduttore Bartol Kašić. Perciò i dati riportati saranno utili per accertare il testo. Sono riportati anche molti elementi che saranno interessanti per coloro che si occupano della tecnologia tipografica di quel tempo.

Ključne riječi: Bartol Kašić, *Ritual rimski* (1640.)

Key words: Bartol Kašić, *Ritual rimski* (1640.)

